
Historici en hun métier

Een inleiding tot de historische kritiek

Marc Boone

ACADEMIA
PRESS

Inhoudstafel

Woord vooraf	XIII
Deel I De bron, bouwstof voor de kennis van het verleden	1
1. De notie bron	1
1.1 Bronnen: bewuste creaties?	2
1.2 De vormeigenschappen: geschreven en ongeschreven bronnen	4
1.2.1 Geschreven bronnen	4
1.2.1.1 Verhalende of literaire teksten, tussen ‘Dichtung und Wahrheit’ (J.W. von Goethe) - egodocumenten	4
1.2.1.2 Diplomatische teksten	8
1.2.1.3 Bronnen van de sociale boekhouding	9
1.2.2 Ongeschreven bronnen	9
1.2.2.1 Materiële voorwerpen	9
1.2.2.2 Orale tradities	10
2. Onderscheid tussen bron en historisch werk	11
3. Van gesproken naar geschreven woord en terug? Evolutie van de bronnentypes en hun complementariteit	14
3.1 Schrift en alfabet	14
3.2 De drukpers: schaalvergroting en uitdieping	16
3.3 Woord en beeld	19
3.4 Mondelinge bronnen: orale overlevering, orale geschiedenis	22
4. Impact van communicatie- en informatie-technologie op de productie van bronnen	26
4.1 Snelheid en kwaliteit van de overdracht	26
4.1.1 Eerste fase: te voet, vóór het gebruik van het paard	26
4.1.2 Tweede fase: gebruik van het paard	27
4.1.3 Derde fase: mechanische media	27
4.2 Functies van de communicatiemedi	28

INHOUDSTAFEL

4.3	Impact van de communicatie in de huidige samenleving	34
4.3.1	De wereld van de communicatie: <i>a global village?</i>	34
4.3.2	De impact van de communicatiemedia: naar een collectief geheugen en de verleiding van de manipulatie	35
4.4	Kortsluitingen in de informatiestroom	39
5.	Stockeren en produceren van informatie	41
5.1	Waarom bronnen bewaren?	41
5.2	Waarom gingen zoveel bronnen verloren?	43
5.3	Toename van het bronnenbestand	46
5.4	Consulteerbaarheid van de bronnen	47
5.5	Waar worden bronnen bewaard? Het archief als zingevende instelling	49
5.6	De bewaarplaats van de archivalia is niet onschuldig	53
5.7	Het drukken van historische bronnen	55
	Bibliografie	59
	Deel II Technische analyse van de bron	65
1.	De vele vormen van vervalsing	67
1.1	Totaal onbetwiste bronnen	67
1.2	Intellectueel falsum	67
1.3	Materieel falsum	67
1.4	Pastiche	69
1.5	Kopie	71
2.	Het ontmaskeren van de falsaris	74
3.	Clio's laboratorium	79
3.1	Paleografie	79
3.2	Diplomatiek	81
3.3	Archeologie: ontrouwe minnares van Clio?	82
3.3.1	Geschiedenis van de archeologie: van antiquarische interesse tot wetenschap	82
3.3.2	De archeoloog aan het werk (I): prospectie	86
3.3.3	De archeoloog aan het werk (II): opgraving van de sites en interpretatie van vondsten en bevindingen	89
3.3.4	Datering van de gegevens	90
3.4	Statistiek	93

3.4.1	Doel	93
3.4.2	Methode	94
3.4.3	Cliometrie van de New-Economic History	101
3.5	Andere hulpwetenschappen en technieken	102
4.	Kritische diagnose van de individuele bron	104
4.1	Herstellingskritiek of tekstkritiek	106
4.1.1	Diverse vormen van de teksttraditie	106
4.1.2	Techniek van de herstellingskritiek	107
4.1.3	Kritiek op de methode-Lachmann	111
4.1.4	Correctie en haar grenzen en toekomst	114
4.1.5	Kritisch apparaat	115
4.2	Oorsprongskritiek	115
4.3	Ontleningskritiek of oorspronkelijkheidskritiek	117
4.4	Interpretatiekritiek	118
4.5	Gezagskritiek	121
4.6	Bevoegdheidskritiek	123
4.6.1	Nauwkeurigheid van de waarneming	123
4.6.2	Begrijpen van de feiten	124
4.6.3	Glaubensunwilligheid	125
4.6.4	Bewustzijnsgraad	127
4.7	Rechtzinnigheidskritiek	127
4.7.1	Feiten verdraaien of verzwijgen	127
4.7.2	Opzettelijke en onopzettelijke getuigenissen	128
4.7.3	Ontmaskering van de verdraaiing	129
	Bibliografie	130

Deel III De historische bewijsvoering: van klassiek historisme naar interdisciplinariteit 135

1.	Kritische juxtapositie van de bronnen	137
1.1	Confrontatie van de getuigenissen: relativiteit van de formele regels, de casus Watergate	137
1.1.1	Mythe van de unanimiteit	141
1.1.2	De meerderheid krijgt ongelijk; woord tegen woord: een onoplosbare patstelling?	142
1.1.3	Hard bewijs	143

INHOUDSTAFEL

1.2	Redeneringen in het positieve	144
1.2.1	Analogische inductie	144
1.2.2	Redenering met hypothesen	145
1.2.3	Falsificatietechniek	146
1.2.4	Waarschijnlijkheidsredenering	148
1.2.5	Tegenfeitelijke redering (<i>counterfactual reasoning</i>)	148
1.3	Redeneringen in het negatieve: het zwijgen van de bron	149
2.	De feiten: bouwstoffen voor de historicus	151
2.1	Zijn feiten eenmalig of recurrent?	151
2.2	Grote en banale feiten en hun kenbaarheid	152
2.3	Harde feiten en opinies	158
2.3.1	Van mentaliteitsgeschiedenis naar geschiedenis van de representatie	158
2.3.2	Opinies, geruchten en legenden	162
2.3.3	De afstand in de tijd tussen historicus en feiten: het spagaat van de eigentijdse geschiedenis	166
3.	Het decoderen van de motivaties van de historische acteurs	172
3.1	Ideologie, godsdienst, klerikalisme, antiklerikalisme	172
3.2	Sociaal-economische situatie	177
3.3	Rassen en racisme	178
3.4	Ecologie en biologie	180
3.5	Wetenschap en techniek	185
3.6	Macht	187
4.	Van verhaal naar structuur en terug naar het verhaal: de geschiedenis op de golven van de interdisciplinariteit	190
4.1	De sociale wetenschappen: de invloed van de grote theorieën	192
4.1.1	De grote theorieën: Marx, Weber en Durkheim	193
4.1.2	Methodologische vernieuwing	200
4.2	De interdisciplinariteit aan het werk: een historiografische wandeling I	214
4.2.1	De <i>Annales</i> en de ‘nieuwe sociale geschiedenis’	215
4.2.2	‘Nieuw links’ en ‘new history’	223
4.2.3	<i>Micro-storia</i> , nieuwe cultuurgeschiedenis en narrativisme	226
4.3	De ‘linguistic turn’: taal, tekst en tekens of de geschiedenis en de verlokkingen van het postmoderne denken	231
4.3.1	Belang van linguïstiek, semantiek en semiotiek	232
4.3.2	Traditie en vernieuwing in de filologische methodes	232

4.3.3	Belang van de semantiek	234
4.3.4	Belang van de semiotiek	236
4.3.5	Belang van de hermeneutiek: beschrijven of speuren naar wetmatigheden?	240
4.3.6	Structuralisme, poststructuralisme en postmodernisme: aandacht voor het discours	243
4.3.7	Het kritisch realisme als uitweg?	248
	Bibliografie	252
	Deel IV De historische synthese of het specifieke van historische kennis	265
1.	De factor tijd: verandering en continuïteit.	
	Een historiografische wandeling II	267
1.1	Teleologie of theologie: rechte-lijn-theorieën Geschiedenis en Filosofie als tweelingen	267
1.2	De nationale geschiedschrijving: verwetenschappelijkt geloof in de rechte lijn? Van de natiestaat naar de 'lieux de mémoire'	269
1.3	Lineair denken en indelingen van de geschiedenis: de omstreden evidentie van de historische periode	277
1.4	Cyclus-theorieën	279
1.5	'L'histoire immobile': geschiedenis zonder verandering	284
2.	Oorzakelijkheid	287
2.1	De ondraaglijke onzekerheid van de ongrijpbare oorzaak	287
2.2	De zoektocht naar oorzaken van verandering	290
	2.2.1 De oorzaak van de interne dynamiek, het individueel gedrag en publiek optreden	290
	2.2.2 De uitleg van het conflictmodel	293
	2.2.3 Evolutie of revolutie, het volk of de elite?	295
	2.2.4 Generatie als uitleg	297
	2.2.5 Individu en de anonieme massa als verklaring: de massa of de 'sterke man'?	299
3.	De geschiedenis: nuttig en nodig?	304
3.1	Manipulatie van het verleden	304
	3.1.1 De geschiedenis gemanipuleerd: Clio als prostituee	304
	3.1.2 Geschiedenis en engagement: Clio als bevrijdster	309
3.2	De wortels van de West-Europese geschiedschrijving, een historiografische wandeling III	315

INHOUDSTAFEL

3.2.1	Religie en staat: in den beginne waren de grote verhalen	315
3.2.2	De mens centraal in Renaissance en Verlichting	320
3.2.3	De 19 ^{de} en 20 ^{ste} eeuw: vaktechniek, professionalisering en atomisering	324
3.3	Objectiviteit: a noble dream?	332
3.3.1	Subjectiviteit, bewust of onbewust	333
3.3.2	De historicus als rechter	336
3.3.3	Is objectiviteit dan toch bereikbaar?	338
	Bibliografie	340
	Registers	347

'Ecrire et enseigner l'histoire: tel est, depuis tantôt trente-quatre ans, mon métier. Il m'a amené à feuilleter beaucoup de documents d'âges divers, pour y faire, de mon mieux, le tri du vrai et du faux; à beaucoup regarder et observer, aussi.

Car, j'ai toujours pensé qu'un historien a pour premier devoir, comme disait mon maître Pirenne, de s'intéresser "à la vie"!

MARC BLOCH, *L'étrange défaite*, 1940

(eerste editie 1946, hier geciteerd naar de editie

M. Bloch, *L'histoire, la guerre, la résistance*, ed.

A. Becker, E. Bloch, Paris, 2006, p. 523)

Woord vooraf

Dit handboek is de vierde, andermaal aangepaste en herwerkte versie van het handboek historische kritiek 'Historici en hun métier'. Het gaat, zoals de eerste versie terug op het handboek dat gedurende decennia door Walter Prevenier aan de Universiteit Gent werd gebruikt en dat de basis vormde voor zijn onderwijs aan generaties studenten uit vooral de faculteiten Letteren en Wijsbegeerte en Politieke en Sociale Wetenschappen in de jaren 1967 tot 1999. Vanaf 1992 werd het in boekvorm uitgegeven (uitgeverij Garant, Leuven en Apeldoorn) onder de titel '*Uit goede bron. Introductie tot de historische kritiek*'. Nog in 2000 verscheen de zevende, opnieuw herziene druk bij dezelfde uitgever. Ondertussen hadden zowel ondergetekende, als collega Martha Howell (Columbia University, New York, dr. h.c. van de Universiteit Gent) zich bij de auteur gevoegd. Van deze laatste versie verschenen ook aangepaste versies voor zowel de Engelstalige (Cornell University Press) als Duitstalige markt (Böhlau, Köln-Weimar-Wien). Het boek dat u in handen heeft, is de vierde versie van het vernieuwde handboek 'historische kritiek', een eerste versie verscheen door de goede zorgen van uitgeverij Academia Press (Gent) in 2005, een tweede versie zag in 2007 het licht en een derde in 2011. Geleidelijk aan wordt het boek ook in andere universitaire instellingen gebruikt. Ook in deze versie werd 'ruimte' voor verdere zelfstudie en verdieping voorzien door het inlassen van 'kaderteksten' die het eigenlijke betoog ontlasten en toelaten dieper op de betekenis van belangrijke geschiedschrijvers in te gaan. Geschiedenis is namelijk niet enkel het vaak moeizaam en met veel kritische zin gereconstrueerde verloop van het verleden, het is ook het verhaal over het verleden zoals generaties historici dit gestalte hebben gegeven. Deze historiografische activiteit is allesbehalve 'onschuldig' en een kritische inleiding in het vak heeft tot taak ook hierover inzicht te verschaffen.

De ontwikkelingen in het historisch bedrijf, de actualiteit en de impact van de aanhoudende universitaire hervormingen en het aanwenden van nieuwe pedagogische hulpmiddelen hebben een aanpassing en nieuwe versie noodzakelijk gemaakt. Ze is van de hand van de huidige titularis van het vak aan de UGent, maar bouwt op een organische wijze verder op de decennia lange wetenschappe-

WOORD VOORAF

lijke en pedagogische ervaring. De middeleeuwse filosoof, Bernardus van Chartres (eerste helft 12de eeuw) formuleerde het al: 'We zijn dwergen gezeten op de schou-
ders van reuzen'.

Wie derhalve dit handboek naast de verschillende versies van 'Uit goede bron' en van 'Historici en hun métier' legt, zal vele overeenkomsten herkennen. Niet het minst is de fundamentele opbouw erg gelijklopend. De meest evidente weg om beginnende studenten in de materie in te leiden, blijft uiteraard om te vertrekken van de basis van elke historische démarche, 'de bron' en haar individuele kritiek. Met 'de bron' als vertrekpunt wordt dan geleidelijk aan de complexiteit opgevoerd. Dit laatste proces krijgt zijn beslag in het onderling afwegen en confronteren van bronnen, met ander woorden, nagaan of ze elkaar tegenspreken dan wel confirmeren, en vooral in het kritisch afwegen van de methodologische overwegingen die historici ertoe hebben gebracht aan andere sociale en humane wetenschappen vraagstelling en methodologie te ontlenen. Tenslotte kan ook niet voorbij worden gegaan aan de vraag hoe generaties historici met het verleden hebben omgesprongen, aan welke motivaties en causale relaties zij belang hebben gehecht toen het er op aan kwam het 'waarom' van een historische gebeurtenis of ontwikkeling te verklaren. Een summier overzicht van de verschillende historiografische scholen en tradities is dan ook een essentieel onderdeel van deze materie.

Geschiedenis beoefenen is een bij uitstek cumulatief proces. Historici van nu en van morgen, want voor hen is deze tekst in de eerste plaats bedoeld, bouwen voort op wat verschillende generaties van voorgangers hebben voortgebracht. Of het nu gaat over bronnenedities die van een toenemende eruditie en vaktechniek getuigen, of om min of meer gewaagde stellingen die een antwoord provoceren of, minder politiek getint, een uitdagende gedachte die verder toegespitst onderzoek provoceert, de historicus is zelden of nooit alleen. Zijn, of haar – de vrouwelijking van het beroep is een onmiskenbare en zeer verrijkende trend van de laatste decennia – eindproduct is meer dan in andere wetenschapsvelden vaak nog een individueel getekende tekst. Toch staat dergelijk historisch product zelden alleen. Schoolvorming, trends, modes: ook het historisch bedrijf ontsnapt niet aan dergelijke gang van zaken. De opvolging van deze 'scholen' en hun opeenvolgende paradigmata zijn dan ook per definitie materie van het vakgebied 'historische kritiek'. In een traditionele historische opleiding wordt hier in andere opleidingsonderdelen waarin historiografie en theorievorming centraal staan verder op gebouwd. Dit handboek legt de basis hiervoor en is meteen een inleiding

voor studenten uit de andere richtingen van de faculteiten Letteren en Sociale wetenschappen.

Decennia lang werd de materie 'historische kritiek' gezien als de methodologische inleiding tot het historisch vakwerk, opgezet dus voor historici en door historici. Bovendien zat deze methodologie in essentie vast aan de positivistische opvatting over het historisch bedrijf, zoals deze aan het einde van de 19de eeuw is gegroeid. Net zoals in vele wetenschapsgebieden was dit historisch bedrijf onderworpen aan mechanismen van professionalisering – geschiedenis schrijven en maken werd een zaak van specifiek opgeleide groepen, van archivariissen en professoren – en aan een proces van specialisatie. Verschillende deelgebieden, chronologisch en thematisch georganiseerd, zijn het grote vakgebied gaan verkavelen. Een proces, dat per definitie sociaal reproducerend was en is en waardoor het omgaan met 'geschiedenis' niet langer meer een activiteit van min of meer verlichte amateurs maar van professioneel opgeleide specialisten maakte. Deze invalshoek was de kern van de klassieke handboeken van Ernst Bernheim (1889) en van Charles-Victor Langlois & Charles Seignobos (1898), geconcipieerd en geboren op het hoogtepunt van het 19de-eeuwse optimistische geloof in de objectieve en totale kenbaarheid van feiten en gebeurtenissen. Het adequaat toepassen van de juiste methode diende in deze optiek te volstaan, net zoals men in het labo chemische verbindingen tot stand brengt, om na kritische diagnose van de bron, tot een 'natuurlijk' relaas van de feiten te komen. De geschiedenis was geboren. De Eerste, en nog radicaler de Tweede Wereldoorlog hebben deze oude zekerheden brutaal weggeveegd. De geschiedenis zou na de eerste salvo's van augustus 1914 nooit meer zijn, zoals de architecten van het 19de-eeuwse positivisme ze hadden gedacht. Methodologische discussies in tijdschriften zoals de *'Annales d'histoire économique et sociale'*, vanaf 1929 hebben het geborgen wereldje van de vakhistorici opengebrouwen voor beoefenaars van andere menswetenschappen. Hierdoor kwamen ook de methodes van die andere wetenschappen in het gezichtsveld van de historici, en omgekeerd. Bovendien werd het taboe doorbroken dat ernstig onderzoek enkel mogelijk zou zijn voor een min of meer ver verwijderd verleden. De historicus ging zich nadrukkelijker met de eigen tijd, met de *'Zeitgeschichte'* inlaten en werd vaak uitgedaagd om met zijn kennis en expertise ook uitspraken te doen over deze eigen tijd. De samenleving, die het legertje professionelen via leerstoelen en onderzoeksinstituten in leven hield, eiste dat ook, met redenen, van de historicus. Maar ook de 'brede buitenwereld', het publiek vroeg, met recht en reden, van de officiële behoeders van de kennis over het verleden inzicht in zijn geschiedenis. Dergelijk proces gaat verder: de implo-

WOORD VOORAF

sie van de oude communistische wereld na 1989, de omgang met de terroristische dreiging na 11 september 2001, de kredietcrisis van 2008 en haar nasleep, het ontwaken van de Arabische wereld tijdens het voorjaar van 2011 in de context van wat de 'Arabische lente' werd genoemd, de terugkeer van de vaak morsdood verklaarde 'grote verhalen' (met religie voorop): het zijn allemaal gebeurtenissen die wortels hebben in een al dan niet recent stuk geschiedenis. Hun verloop vertoont ook vele analogieën met gelijkaardige processen in het verleden, zodat zich voor het begrijpen van de hedendaagse wereld de vraag naar recurrenties en modelmatige ontwikkelingen stelt.

De confrontatie met studenten van buiten de opleiding geschiedenis, met filologen, filosofen, moralisten, kunsthistorici, sociologen, criminologen en politicologen was een uitdaging om na te gaan hoe de aloude techniek van de kritische waardering van historische bronnen toepasbaar kon worden gemaakt op het materiaal dat linguïsten en literair-historici hanteren, op de actuele gebeurtenissen die sociologen en politicologen observeren, en op de feiten die journalisten, de dag zelf dat ze plaatsvinden, observeren en professioneel moeten duiden en interpreteren. Net zoals de onderzoekscommissies, die na de grote politieke debatten in UNO en NAVO een antwoord dienden te formuleren op de vraag of het regime van de Iraakse dictator Saddam Hoessein in 2003 nu al dan niet over wapens van massadestructie beschikte die een unilateraal militair optreden van een aantal essentieel westerse mogendheden, onder aanvoering van de VS-president G.W. Bush, zouden hebben verantwoord, in essentie voor dezelfde cruciale vraag werden geplaatst. De vraag namelijk die peilt naar het onderscheid tussen feiten en opinies die zich aan die feiten vasthechten en die deze feiten op soms nauwelijks opmerkbare wijze gaan kleuren. Het gaat immers over het onderscheid tussen werkelijkheid en schijn, over de grenzen van waarheid en leugen, over de vele waarheden die rond de ene werkelijkheid kunnen cirkelen.

Het gaat ook over de essentiële waarde van 'waarheid': het meermalen bevestigde aanvoelen, tot en met uiteindelijk door de meeste betrokken verantwoordelijken zelf, dat in de aanloop naar het gewapend conflict gericht tegen het toenmalig Iraaks regime in 2003 met de waarheid een loop is genomen, heeft op de feiten zelf (het starten en officieel 'beëindigen' van de oorlog) geen invloed gehad. Maar, zeer opmerkelijk: het heeft ook nadien nauwelijks impact gehad op de herverkiezing van Bush in 2004. Hebben onderzoeksrechters, wetenschappers en journalisten dan geen baat bij een methodologie van de leugen? Bij een techniek die toelaat de contradicties vast te stellen, te doorprikken en daarna positief te

benutten, bij een luister- en leesvaardigheid die verhullend en onthullend taalgebruik onderkent, en die accuraat gescherpt wordt door ironie en dubbele bodems? De confrontatie met de leugen is niet specifiek voor historici of voor het omgaan met het verleden; de methodes om ze te lijf te gaan zijn dat evenmin.

Een tweede essentiële ambitie van de historisch-kritische methode is dat ze onderzoekers dwingt de complexiteit van een gebeuren te onderkennen. Zowel de Golfoorlog van 2003 als de herverkiezing van Bush in 2004 zijn onmiskenbaar in verband te brengen met het trauma dat '11 september' betekent voor de Amerikaanse (en bij uitbreiding voor de westerse) publieke opinie. Is alles dan maar te herleiden tot een schok tussen twee beschavingen? Islam versus Westen? Jihad versus McDonald's? De gebeurtenissen van de voorbije jaren zijn niet een eenvoudig verhaal van twee machtsblokken of van twee kemphanen, maar de kristallisatie van honderden niet alleen politieke lijnen die in één spectaculair centrum convergeren, om nadien even snel weer te divergeren. Een van deze lijnen is direct verbonden met het al decennia aan de gang zijnde Joods-Arabisch conflict. Het schier onoplosbare dossier van de Joods-Arabisch tegenstelling in het Midden Oosten is de resultante van vele eeuwen Joodse en Palestijnse geschiedenis, van de herovering van Oost-Jeruzalem door het Israëlijs leger in 1967, van de genocide in de kampen Sabra en Chatilla in 1982, van de begrijpelijke Israëlijs obsessie voor een veilig statuut in een Arabische geopolitieke context. Maar ook van de al dan niet bewust beleefde eeuwenoude tegenstelling tussen het christelijke Westen en het Islamitische Oosten, van de eerste confrontaties bij het reconquista van Moors Spanje, over de kruistochten, en de collectieve angst voor de 'Turken' in het Europa van de vroeg-moderne tijd (15de-18de eeuw), tot de hedendaagse door populistische partijen uitgespeelde angst voor het vreemde en voor een sluipende islamitische invasie van het Westen. De historische kritiek confronteert ons met de brede waaier van motieven van het menselijk handelen die aan de orde kunnen zijn geweest, en stelt de vele methodologische invalshoeken voor die ons toelaten vat te krijgen op die complexiteit.

De techniek van de historische kritiek bestaat in wezen in het uitschakelen van de vervelende tussenschakels tussen de bestudeerde gebeurtenis en de onderzoeker, en die laatste kan zowel de terugblikkende historicus als de observerende tijdgenoot zijn. Tussen de historicus en het revolutionaire elan van de door Jacob van Artevelde aangevuurde Gentenaars van rond 1338 staat de middeleeuwse bron, vaak getuigend van een klerikale vooringenomenheid. Tussen de kritische, maar toch verbouwereerde televisiekijker van medio januari 1991 en het nachte-

WOORD VOORAF

lijke bombardement op Bagdad ('net een kerstboom') staan CNN en journalist Peter Arnett, op zoek naar de waarheid maar ook naar commercieel relevante impact. Dergelijke tussenschakels zijn nooit onschuldig. De boodschapper is beperkt door zijn technische mogelijkheden en door zijn intellectuele vermogens. Bovendien bekijkt hij de gebeurtenissen bewust en onbewust met de vooroordelen van het sociale, culturele en geografische milieu waaruit hij stamt. In vele gevallen kan hij de ideologische kleuring niet laten. 'Geloof niet wat de geschiedschrijvers zeggen, geloof vooral niet dat ze het zonder reden zeggen' (Jan Romein). Voor hetzelfde geld kunnen getuigen eerlijk, sluw of doortrapt zijn, (h)erkennen, bekennen of bedriegen. De onderzoeker moet ze vooral ook horen zwijgen. Uit het zwijgen kunnen evenzeer argumenten worden gepuurd als uit het spreken, vooral nadat de gang van zaken uiteindelijk werd onthuld. Voor de methodologie van de leugen is het buitengewoon nuttig terug te blikken (als het ware de videoband terug te draaien), op de getuigenissen van de Israëliische ministers Begin, Shamir en Sharon in september 1982 over de moorden in de Palestijnse kampen Sabra en Chatilla vooraleer de Kahane-commissie in 1983 de betrokkenheid van de Israëliische regering in de moorden blootlegde. Vele 'ooggetuigen' van dergelijke explosieve gebeurtenissen chanteren elkaar, zwijgen voor elkaar en voor ons, voor zover ze elkaar al niet definitief tot zwijgen brachten. Wanneer het er in 2002 even naar uitzag dat de zaak van Sabra en Chatilla voor een Belgisch gerechtshof zou worden behandeld, werd plots een potentieel eersterangs getuige, de gewezen leider van de Falangistische militie (direct verantwoordelijk geacht voor het concrete moorden in de kampen) Eli Houbeka in Beiroet om het leven gebracht, amper enkele uren nadat hij aan Belgische politici had bevestigd te zullen komen getuigen in Brussel. De video-opname van dit gesprek bestaat, de inhoud van wat Houbeka in Brussel wou komen openbaar maken is nog steeds niet (volledig) gekend. De open wonde die dergelijke schokkende gebeurtenissen als deze van 1982 in de kampen van Sabra en Chatilla nog steeds vormen, hebben ook aanleiding gegeven tot artistieke verwerking. De manier waarop de feiten in de roman *Poort van de zon* (1998) van de Libanees-Palestijnse auteur Elais Khoury zijn verwerkt, ent zich op de feiten zelf en de manier waarop ze door komende generaties zullen worden gekend en verwerkt: ook hierin krijgt de historische realiteit een welbepaalde kleur en betekenis.

Dergelijk systematisch terugblikken met de geoefende bril van de historicus leert veel over de techniek van het zwijgen en het verbergen, en helpt bij de analyse van andere dossiers waarbij door omstandigheden de totale onthulling (nog) niet

mogelijk is. Het blijft een boeiende vraag waarom het ene onderzoek over geheime en delicate kwesties wel en het andere niet tot politieke consequenties heeft geleid. Waarom wordt Richard Nixon na het onthullen van zijn systematische leugenachtigheid in de Watergate zaak in 1973 wel en George W. Bush na het al even manifest liegen in de zaak van de Iraakse massavernietigingswapens in 2003 niet tot ontslag gedwongen?

Waarom is er met andere woorden, analoog aan Watergate geen Irakgate gevolgd?

Het is zonder meer duidelijk dat een kritische analyse gemakkelijker tot resultaat leidt wanneer de politiek gevoelig liggende aspecten verdampt zijn of de zaak juridisch verjaard is, maar dan ook minder aandacht krijgt omdat de publieke opinie niet langer meer gesensibiliseerd is.

Een laatste oorzaak waarom het elimineren van de tussenschakel tussen feit en waarnemer een moeizame klus vormt, is de mentale afstand tussen onderzoeker en onderzocht object. Die kloof kan het gevolg zijn van culturele diversiteit in de ruimte en in de tijd. L.P. Hartley formuleerde het in de eerste bladzijden van zijn *The Go-between* (1953) treffend: *'The past is a foreign country: they do things differently there'*. De geschiedenis is een zo goed als onuitputtelijke gegevensbank van menselijke ervaringen, maar ze benutten vereist een groot inlevingsvermogen, de capaciteit om evidenties achterwege te laten en een gave om gepast de eigen zekerheden te kunnen relativiseren.

De structuur van dit studieboek ziet er als volgt uit.

In een eerste deel worden de begrippen bron en getuigenis gedefinieerd, de diverse bronnentypes, hun informatiegehalte en specificiteit, de weg om ze op te sporen. Aparte aandacht gaat naar de grote producenten van informatie: de communicatie-netwerken en hun technologische ontwikkeling die in onze eigen tijd aan een steeds heftiger tempo lijkt te verlopen.

In een tweede deel is de technische analyse van de individuele bron aan de orde: hoe decoderen we een bron of een tekst, hoe dateren en situeren we bronnen, hoe onderscheiden we echt en onecht, waar en vals, hoe maken we van een ruwe brok informatie een voor het onderzoek bruikbaar element, hoe kunnen bepaalde hulpwetenschappen daarbij helpen?

In een derde deel zetten we de stap naar de bewijsvoering. De confrontatie van diverse getuigenissen plaatst ons prompt voor al of niet oplosbare contradicties; deze vaststellingen worden ontleed met redeneringen in het positieve en het

WOORD VOORAF

negatieve, met hypothesen, met verificaties en falsificaties. Bij de bewijsvoering zijn we de gevangene van omstandigheden, zoals het type van de bestudeerde gebeurtenis, de overvloed en de schaarste aan bronnen, en de afstand tussen feiten en onderzoeker. Het gaat hierbij om het interpreteren van individueel en collectief menselijk handelen. Het is dan ook zinvol de vele motivaties te onderscheiden die mensen in het verleden hebben gedreven.

Tevens wordt nagegaan hoe de impact van de sociale wetenschappen, de linguïstiek, de studie van teksten en tekens, het postmodernisme, in de laatste decennia, het historisch vakwerk in fundamenteel nieuwe richtingen hebben geduwd. Het gaat daarbij zowel om vernieuwende ideeën en hypothesen, als om innoverende werkmethodes. Verfrissend originele syntheses over nieuwe thema's zijn de gelukkige kinderen van deze interdisciplinaire samenwerking. Ze gaven gestalte aan 'nieuwe' sociale geschiedenis, aan 'nieuwe' cultuurgeschiedenis, aan de studie van de man-vrouw relatie ('gender'-studies), van het 'echte' verleden van destijds gekoloniseerde volkeren en van minderheidsgroepen. Het historisch onderzoek bezit een onmiskenbare emanciperende kracht. Dit impliceert dat machthebbers uit alle periodes angstvallig controle over inzicht in het verleden van de eigen samenleving hebben proberen in handen te krijgen en te houden.

In het vierde deel gaan we op zoek naar de specificiteit van de historische kennis. Leidt de studie van het verleden in essentie tot een beeld van verandering of van continuïteit? Herhaalt de geschiedenis zich altijd en 'leert' ze derhalve zo goed als niets? Indien er een interne of externe dynamiek valt te ontwaren, is dit dan een rechte chronologische lijn, of veeleer een zich herhalende cyclische beweging? Bestaat er zoiets als een '*histoire immobile*'? En wat zijn de kwaliteit en de achtergronden van de vele types van verandering: evolutie of revolutie? De kritisch afgebakende feiten moeten in grotere entiteiten en samenhangen met elkaar geconfronteerd worden met het oog op een brede synthese, op het onttrafelen van samenhang in het historisch gebeuren, op het verklaren van een globale probleemstelling. Uiteindelijk ontsnappen we niet aan de essentiële maar moeilijk te beantwoorden vraag van de oorzaak en/of de oorzaken van het gebeuren. Zijn veranderingen in essentie het werk van de massa, van sterke persoonlijkheden, of van een dialectisch samenspel van beiden? Historici waren (en zijn) vaak direct in dienst van machten in de samenleving, maar even vaak bevinden ze zich in de voorhoede van kritische tegenstemmen die aanklagen en op verandering aansturen. In beide gevallen kan aan hun 'objectiviteit' worden getwijfeld, toch blijft het streven naar objectieve en reële kennis van de werkelijkheid en van de waarheden een meer dan naïeve noble droom.

Dit handboek is zelf, het is reeds bij de aanvang beklemtoond, het resultaat van decennia wetenschappelijke en pedagogische ervaringen van mijn voorganger en leermeester, Walter Prevenier. Zijn inbreng in wat volgt (en indirect ook weer van zijn voorganger en leermeester wijlen Egied Strubbe) is dan ook cruciaal. Ook vele collegae en vrienden hebben mij suggesties, materiaal en corrigenda bezorgd. Hen allen danken is onbegonnen werk, enkelen toch verdienen een speciale vermelding. Vooreerst mijn echtgenote en collega mediëviste Thérèse de Hemptinne, bij leven en welzijn de eerste vrouw die in het eerbiedwaardige cenaal van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis de landelijke behoeder van het erfgoed van Ranke en Pirenne, is opgenomen. Verder de Gentse collega's en medewerkers Monique van Melkebeek (die op eigen wijze met de materie experimenteerde voor generaties Gentse studenten criminologie), Peter Stabel (nu Universiteit Antwerpen), Hilde Symoens, Jean Bourgeois, Gita Deneckere, Jan Dumolyn, Elodie Lecuppre-Desjardin (nu Université Charles de Gaulle, Lille III), Anne-Laure Van Bruaene, Jelle Haemers (nu KU Leuven), Nele Bracke, Sarah Keymeulen en studiebegeleidsters An Vierstraete en Milena De Wael. Veel ervaring met het inschatten van historiografische tradities heb ik opgedaan in verschillende Nederlands-Vlaamse redacties van vaktijdschriften. Mijn participatie aan zowel de redactie van het 'Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis' (1984-1992) als aan deze van de 'Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden' (1997-2003) heeft mij de kans geboden om naast vele inzichten ook enkele waardevolle vriendschappen met collega's te ontwikkelen. Ik vermeld daarbij graag Maarten Prak (Universiteit Utrecht) en Jo Tollebeek (KU Leuven). In een bredere kring van vakgenoten heb ik via de jarenlange samenwerking in onderzoeksgroepen en langlopende onderzoeksprogramma's ook veel te danken aan de herhaalde en tot mijn vreugde alvast blijvende contacten met collega's. Ik vermeld ze in alfabetische volgorde: Peter Arnade (University of California, San Diego), Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Wim Blockmans (Universiteit Leiden en NIAS), Elisabeth Crouzet-Pavan (Paris IV, Sorbonne), Karel Davids (Vrije Universiteit Amsterdam), Robert Descimon (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris), Martha Howell (Columbia University, New York), Robert Muchembled (Université Paris XIII), Jean-Pierre Sosson (Université catholique de Louvain). Tussen het schrijven van een tekst en het moment waarop hij afgewerkt en voorzien van indices en bibliografie op het bureau van een student belandt, ligt een hele weg. Ik ben zo gelukkig geweest daarbij op de even deskundige als aangename samenwerking met Peter Laroy en zijn medewerkers van uitgeverij 'Academia Press' in Gent te hebben kunnen rekenen.

WOORD VOORAF

Het moge een erg klassieke '*captatio benevolentiae*' lijken, maar het is het niet: deze publicatie is ook en vooral schatplichtig, aan de Gentse studenten, die ik vanaf 1999 de principes van de historische kritiek mocht proberen bijbrengen. Zij en vooral diegenen onder hen die mij met briefjes en e-mails hebben bestookt, hebben, allicht zonder het zelf te beseffen, mij vaak evenveel bijgebracht als ik hopelijk hen.

Marc Boone

Deel I

De bron, bouwstof voor de kennis van het verleden

1. DE NOTIE BRON

Bronnen zijn ofwel voorwerpen (artefacten) die 'uit' het verleden tot ons gekomen zijn, ofwel getuigenissen 'over' het verleden. De eerste categorie wordt meestal overblijfselen genoemd, de tweede overleveringen. Overblijfselen worden doorgaans tot het onderzoeksterrein van de archeologie gerekend, overleveringen tot dat van de geschiedenis, maar dit onderscheid is relatief: beide, archeologie en geschiedenis laten zich met het verleden in en hebben er alle baat bij overblijfselen en overleveringen maximaal met elkaar te combineren.

Overblijfselen zijn voorwerpen die alleen al door hun bestaan aan de onderzoeker een spoor van het verleden opleveren. De houten pijlers in de bodem van een prehistorisch paaldorp bewijzen in se dat op de plaats waar men ze vond, mensen leefden en dat mensen woningen konden bouwen. De vorm van de scherven die we in diezelfde site vinden, leert iets over de stand van de techniek en de artistieke bekwaamheid van deze mensen. Hun commerciële of intellectuele relaties met andere volkeren en beschavingen kunnen we afleiden uit vormgelijkenissen tussen hun producten en die van elders.

Overleveringen daarentegen zijn mondelinge of geschreven getuigenissen, die een eenvoudige of complexe gebeurtenis beschrijven, verhalen of van commentaar voorzien. Het kunnen banale vaststellingen zijn, zoals de oorkonde waarmee de

DEEL 1 De bron

graaf van Vlaanderen een schenking van een stuk grond aan de Sint-Pietersabdij op de Gentse Blandijnberg vastlegt. Maar het kan ook gaan om complexe redeveringen waarin zowel een stuk effectief bestaande realiteit of een door de redevenaar gewenste nog te realiseren realiteit wordt voorgesteld. Een politieke redevering bijvoorbeeld: bedoeld om het publiek te beïnvloeden door het een visie op recente gebeurtenissen voor te houden, maar ook bedoeld om de nabije toekomst (via verkiezingen, aanzetten tot collectieve actie, enz.) te beïnvloeden en dus te ‘maken’.

1.1 Bronnen: bewuste creaties?

Auteurs van getuigenissen leveren aan de historicus elementen over wat in het verleden is gebeurd, hoe en in welke omstandigheden het is gebeurd, waarom het is gebeurd. Nochtans komen deze drie aspecten (wat, hoe en waarom) niet in alle bronnen tegelijk even intens voor. De historicus moet vaak door te redeneren naar analogie elementen aan het ruwe materiaal toevoegen. Artefacten en getuigenissen hebben doorgaans een duidelijke en specifieke functie voor de tijdgenoten uit de periode waarin ze ontstonden. Artefacten (potscherven, wapens bijvoorbeeld) zijn aanvankelijk objecten uit het dagelijkse leven vooraleer ze historische bronnen worden. Ze zijn in zeer veel gevallen niet gemaakt om ooit als historische bron te dienen, ze worden ‘bron’ door de blik van de historicus-archeoloog. Hetzelfde geldt voor mondelinge tradities en geschreven getuigenissen, die op korte en lange termijn de bedoeling hebben een bewijs te leveren van het bestaan van een rechtsfeit of rechtshandeling. Wanneer wij, historici, naar deze voorwerpen van eeuwen geleden kijken, deze getuigenissen over vroeger lezen, zijn we vaak in staat de oorspronkelijke functie van deze relict en teksten te ontdekken en te reconstrueren.

Artefacten en getuigenissen kunnen met opzet gecreëerd worden, om een bepaald doel te bereiken (het maken van een hakbijl, het vastleggen van een bezitstitel) of per ongeluk of onbewust ontstaan (scherven en etensresten die achteloos in een afvalput belanden). In feite zijn deze laatste bronnen enkel bij het ontstaan ‘onschuldig’ en vertonen ze op dat moment nog niet de minste intentie om een rol te spelen als spoor van wat dan ook. Achteraf kunnen ze deze rol perfect vervullen voor een historicus. Etenresten die door een archeoloog worden opgegraven in afvalputten leren ons bijvoorbeeld veel over wat in een bepaalde periode wel of niet gegeten werd, wat op het menu stond, aan welke voedselbestandde-

len een overvloed en aan welke er gebrek was. Door het spontane en willekeurige karakter waarmee ze tot 'bron' zijn verheven, leggen we hier, meer dan bij de bewust gevormde bronnen, de vinger op de niet-gecamoufleerde realiteit en verschalken we de mens uit het verleden in zijn onbewaakte ogenblikken.

Er zijn ook bronnen die ontstonden met een bepaalde intentie, maar die voor de historicus een totaal andere functie krijgen. Dergelijke gevallen van ongewild getuigenis '*unwitting testimony*' worden soms toch vastgelegd. De moderne media leveren daar vele voorbeelden van. Zo is er de opname door de Spaanse televisie van de putsch van kolonel Tejero op 23 februari 1981. Deze door nostalgie naar het regime van generaal Franco bewogen militair had op die dag een gewapende staatsgreep gepland in het Spaanse parlement, de Cortes. De camera's waren in het parlement aanwezig voor een aangekondigd debat, maar de putschisten wisten ogenschijnlijk niet dat hun optreden in die zaal werd gefilmd en live in heel Spanje werd uitgezonden. Dit laatste liet toe de weerstand tegen de staatsgreep tijdig en efficiënt te organiseren.

Op 22 november 1963 neemt kleermaker Abraham Zapruder, een kleine middenstander met een zaak op Dealy Plaza in het Texaanse Dallas, zich voor zijn kort voordien gekochte 8 mm camera van het type Bell & Howell uit te testen wanneer op die dag de Amerikaanse president J.F. Kennedy voorbij zal komen rijden. Hij neemt gedurende 26 seconden beelden op van de voorbij rijdende stoet en registreert aldus als enige ongewild de beelden (geen klank!) van de moordaanval op Kennedy. Het Amerikaanse publiek krijgt deze beelden pas in 1975 te zien. Ondertussen heeft deze ongewilde en niet geplande getuige mee de basis gelegd voor een niet aflatende stroom complottheorieën.

Tejero en Zapruder zijn weliswaar voorbeelden van '*unwitting testimony*' ze zijn zeldzaam en uitaard afhankelijk van het ter beschikking staan van opname-apparatuur en dit op een ogenblik (1963, 1981) waarop dit niet evident was. Door de stromachtige ontwikkeling van digitale media in onze eigen tijd is deze beperking zo goed als weggevallen. Vele, vaak ongewilde of op zijn minst ongeplande beelden van gebeurtenissen kunnen door de explosie van moderne media ('YouTube', verspreiding via facebook en gelijkaardige sociale media) zonder al te veel technische problemen op grote, quasi mondiale schaal worden verspreid. Van de digitale foto's genomen in de Amerikaanse gevangenis van Abu Graib in het bezette Irak tot de ongewild grappige en onthullende poses van publieke figuren en politici: ze geven niet alleen een beeld van een bepaalde realiteit maar vooral laten

DEEL 1 De bron

ze toe dat de ‘publieke opinie’ zich vormt of in een welbepaalde richting evolueert. De als dusdanig gevormde ‘opinies’ groeien niet zelden zelf uit tot feiten, al dan niet door opiniepeilingen ondersteund, en beïnvloeden op hun beurt het gedrag van velen.

Deze evolutie is slecht nieuws voor wie zaken in het schemerduister wil houden: altijd is er wel iemand met een smartphone of tablet in de buurt die opnames kan maken (en verspreiden) van zaken en handelingen die men voor de brede publieke opinie verborgen wil houden. Betekent dit een definitieve doorbraak die naar ongebreidelde openheid en dus meer democratie en participatie voert? Het antwoord op deze vraag kan niet zomaar eenduidig zijn, zoals verder zal worden toegelicht.

De bewust gecreëerde bronnen kunnen zowel een objectief als een subjectief relaas bieden, en zijn vaak bedoeld om tijdgenoot en historicus een of ander voor te houden. Maar ook het zeer subjectieve bestanddeel van een kroniek of een liefdesbrief is waardevol, omdat het ons niet zozeer de feiten als wel de opinies en de gevoelens van de auteur onthult. Naarmate de historici aandacht hebben gekregen niet alleen voor de feiten, maar ook voor opinies en mentaliteiten die zich rond de feiten ontwikkelen, is dit ‘onbewuste’ element van vele bronnen een aparte en zeer waardevolle categorie van informatie geworden. Het is evident dat voor het adequaat decoderen van deze verschillende niveaus van informatie, verschillende technieken nodig zijn. Zowel bij de reconstructie van de feiten als van de ideeën moet de onderzoeker kritisch staan tegenover de bron. Om de bron naar haar juiste waarde te schatten moeten we uiteraard haar inhoud en vorm kritisch bekijken, maar ook de ontstaanscontext.

1.2. De vormeigenschappen: geschreven en ongeschreven bronnen

1.2.1 Geschreven bronnen

We maken een onderscheid tussen verhalende of ‘literaire bronnen’, diplomatische teksten en bronnen van de sociale boekhouding.

1.2.1.1. *Verhalende of literaire teksten, tussen 'Dichtung und Wahrheit' (J.W. von Goethe) – egodocumenten*

Hieronder ressorteren kronieken of traktaten, opgesteld in verhalende of narratieve vorm. Ze hebben als doel een bepaalde boodschap te doen overkomen. De motieven kunnen zeer uiteenlopend zijn: de tijdgenoot of het nageslacht inlichten via een min of meer wetenschappelijk traktaat; hen een visie en opinie opdringen via het editoriaal van een krant, of een kroniek waarin feiten in een welbepaalde logica worden gegoten; of nog hen deelgenoot maken van eigen inzichten via 'egodocumenten' zoals een persoonlijke brief of memoires. Maar ook gewoon een tekst aanbieden ter ontspanning: romans, en afgeleid andere vormen van fictie (ook film in de mate waarin het om een verfilming van een als narratief geconcipieerd verhaal gaat); een morele of godsdienstige visie opdringen.

Het probleem van de intentie is vooral scherp gesteld voor de *egodocumenten*, documenten waarvoor de Nederlandse historicus Jacques Presser in 1958 de nu als neologisme ook internationaal aanvaarde term 'egodocument' bedacht. In de definitie van Presser zelf zijn egodocumenten 'die documenten waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt'; het zijn met andere woorden bronnen met een opzettelijk ik- of wij-perspectief (brieven, memoires, dagboek, interviews), bewust gecreëerd voor de auteur zelf, maar meestal ook voor anderen. Uit Pressers definitie blijkt al de meerduidigheid van dit soort teksten: ze onthullen en verhullen tezelfdertijd. Toen Presser eind de jaren vijftig zijn voorliefde voor dit soort bronnen etaleerde, werden ze als erg onbetrouwbaar afgedaan. Egodocumenten werden toen enkel binnen de ideeën- en cultuurgeschiedenis benut als bron voor de studie van het proces van toenemende individualisering, waarvan werd aangenomen dat dit sinds de middeleeuwen op gang was gebracht. Als spiegel van de totale realiteit zijn deze bronnen inderdaad veelal totaal onbetrouwbaar (wegens het manifest aanwezige eigenbelang), maar dit engagement kan ook positief worden benut. De '*Dichtung*' is door de auteur van het egodocument ten dele als '*Dichtung*' ervaren, maar ten dele ook als '*Wahrheit*', weliswaar zijn/haar waarheid. Deze '*Dichtung-Wahrheit*' is hoe dan ook een historische waarheid, zij het een andere dan die van de 'harde feiten'.

DEEL 1 De bron

Autobiografie – egodocument

Het schrijven van geschiedenis vanuit een zelfbeleefde visie op de werkelijkheid, met de eigen persoon en diens ontwikkelingsgang als referentiepunt is eeuwenoud. Aan het begin van een christelijke Westerse traditie staan de 'Confessiones' (letterlijk: 'bekentenissen') van de kerkvader, bisschop van Hippo, de heilige Augustinus (354-430). Ook de middeleeuwen hebben vanaf de 'renaissance' van de 12de eeuw met figuren als Abelard, Suger van Saint-Denis en vooral Guibert van Nogent (1053/1064-ca.1125) met zijn 'De vita sua' de traditie verder gezet. In de late middeleeuwen zullen ook vorsten en stedelingen in steeds toenemende mate 'egodocumenten' produceren. Het is dus niet, zoals vaak in de literatuur wordt aangegeven, wachten op de renaissance van de 15de-16de eeuw vooraleer het individu als ordenend en zingevend element naar voren wordt geschoven. Toch bleef het egodocument tijdens de hoogdagen van het wetenschappelijk positivisme verdacht en werd het amper au sérieux genomen.

Met *Dichtung und Wahrheit* schreef J.W. von Goethe een autobiografie.

J.-J. Rousseaus *Confessions* (1784) verscheen pas na zijn dood.

Onder invloed van het postmodernisme (zie verder: over taal, tekst en teken) is ook bij historici het inzicht definitief doorgebroken dat teksten op verschillende niveaus kunnen en moeten gelezen worden. Ook de in het begin van de jaren tachtig door Carlo Ginzburg en andere Italiaanse historici ontwikkelde '*microstoria*' maakt veelvuldig gebruik van egodocumenten. In zijn grote studie over de 19de-eeuwse burgerij heeft Peter Gay (*The bourgeois experience. Victoria to Freud*, New York, 1984-1998, vijf delen) dan weer net zoveel als mogelijk egodocumenten bij elkaar gebracht om een totaalbeeld te construeren. Egodocumenten zijn bij het begin van de 21ste eeuw weer helemaal terug in. In zoverre zelfs dat ze het voorwerp van intensief onderzoek uitmaken (onderzoeksproject '*Controlling time and shaping the Self*' o.l.v. Arianne Baggerman, Erasmus universiteit Rotterdam). In volledige postmoderne traditie staat het initiatief (genomen door Pierre Nora in de reeks '*essais d'égo-histoire*' vanaf 1987) om belangrijke historici zichzelf als historisch object te laten beschrijven. De historicus belicht de geschiedenis zoals hij die heeft bedreven met het oog op de persoonlijke geschiedenis die hem/haar heeft gevormd. Ook in dit opzicht is de Nederlandse historicus Johan Huizinga (cf. infra) een voorloper geweest met zijn postuum verschenen '*Mijn weg tot de historie*' (Haarlem, 1947).

Vastgesteld werd dat in de loop van de 19de eeuw het aantal egodocumenten, in de brede betekenis van het woord, exponentieel is toegenomen. Het zou hierbij gaan om een veruiterlijking van het anders ervaren van de tijd en van de geschiedenis in de periode 1750-1850, gekenmerkt door een versnelling van zowel politiek-sociale en economische ontwikkelingen, en getuigen van de nood om het individueel en collectief geheugen vast te leggen in een eeuw van stormachtige sociale veranderingen. Twee klassieke prototypes van een autobiografie zijn ook in die jaren ontstaan: Jean-Jacques Rousseau's *Confessions* in 1784, Johan Wolfgang von Goethe's *Dichtung und Wahrheit* (eerste deel in 1811). De vernieuwende studie met erg originele benadering van het betrokken hoofdpersonage die Gita Deneckere in 2011 over de eerste Belgische koning, Leopold I heeft gepubliceerd bevestigt dit beeld en de chronologische vaststelling aangaande de late 18de en vroege 19de eeuw als een gouden tijd voor de brief als egodocument. De brieven die Leopold alleen al aan zijn nicht, de Briste koningin Victoria schreef zijn ingebonden in 43 bundels en tellen zo'n 8999 pagina's. Samen met de brieven aan zijn twee echtgenotes, Charlotte van Wales en Louis Marie van Orléans, komen in deze intieme briefwisseling niet alleen de werking van een uitgebreid familiaal netwerk maar ook de politieke overtuigingen van de eerste koning der Belgen voor de historica Deneckere aan de oppervlakte. Ze lie-

DEEL 1 De bron

ten haar toe om op een andere en meer diepgaande manier dan de traditionele geschiedschrijving dat tot dusverre had gekund het personage van Leopold en zijn optreden te duiden.

Vele egodocumenten geven meer een beeld van wat de auteur buiten zichzelf heeft waargenomen dan een onthulling van zichzelf en van de eigen ervaring in de strikte zin. Zelfs een niet voor de buitenwereld geschreven intiem dagboek is geen totale waarborg voor accurate weergave van de subjectief ervaren realiteit. Ook in die voor hem uitzonderlijk gunstige situatie, moet de historicus rekening houden met de mogelijkheid van zelfbedrog en met de kans dat de auteur van het dagboek er bij de redactie rekening mee hield dat het later toch door een ander ontdekt en gelezen kan worden. Egodocumenten vertonen doorgaans een tendens naar *teleologisering* en rationalisatie *post factum* en gaan doelbewust het accent leggen op een breuk in het leven of op het onderstrepen van de continuïteit. De in de zomer van 2001 met veel media-aandacht geopenbaarde postume *mémoires* van de Belgische koning Leopold III, overleden in 1983 (met als Nederlandstalige titel *'Kroongetuige. Over de belangrijkste gebeurtenissen tijdens mijn koningschap'*. In het Frans luidt dit *'Pour l'histoire. Sur quelques épisodes de mon règne'*) illustreren deze potentiële gebreken. De vorst regelt enkele oude openstaande rekeningen, en herinterpreteert het verleden in functie van latere gebeurtenissen. Hij kent de toekomst van het verleden: in 1980 schrijft men geen *'mémoires'* over gebeurtenissen uit 1940 zonder kennis van de afloop van de Tweede Wereldoorlog. De *mémoires* hebben dus een erg beperkte waarde over de feiten, ze voegen amper iets toe aan de historische kennis, maar zijn een eerste-rangs getuigenis over het karakter en ingesteldheid van de vorst.

Vaak ook is er een selectieve operatie van het geheugen (functioneel vergeten). Een andere handicap kan ook het narcisme zijn. Al deze oorzaken van vervorming kunnen gedetecteerd worden door te onderzoeken uit welk milieu de auteur van het document stamt, met welke vooroordelen hij schrijft, wanneer hij schrijft (afstand in de tijd tot de feiten) en welk doel hij nastreeft.

De vorm van de literaire bronnen is vrij, ze is ten hoogste gebonden door de normen van mode en traditie. De term 'literair' mag hier evenwel niet verward worden met 'fictieliteratuur' (romans, poëzie, theatertekst), die slechts een onderdeel is van deze categorie. Fictie kan dus een historische bron zijn, al is ze primair niet

als dusdanig bedoeld. Maar met uitgerekend het genre van het egodocument wordt de grens vaak heel dun. De literaire kritiek buigt zich bijvoorbeeld over de vraag in hoeverre autobiografische elementen in fictieromans mogen worden ingebracht. Welke spelregels moeten auteurs binnen dit genre, waarvoor al aparte benamingen (*autofiction* in het Frans, *faction* in het Engels) zijn bedacht, respecteren? Moeten er überhaupt regels zijn? Voor historici zijn fictie teksten bronnen zoals andere, maar ook hier groeit de verwarring. In Nederland is het milieu van beroepshistorici zelf het voorwerp van een fictieromancyclus ‘*Het bureau*’ van J.J. Voskuil, een sleutelroman waarop zelfs een index is geconstrueerd om de vaak erg herkenbare figuranten thuis te brengen.

Ook schilderijen kunnen als egodocumenten worden gelezen. In zijn beklijvend relaas van het leven van de in het concentratiekamp van Auschwitz omgebrachte Joods-Duitse schilder Felix Nussbaum toont Mark Schaevers aan hoe Nussbaum via een imposante reeks zelfportretten (die als egodocument kunnen ‘gelezen’ worden) in toenemende isolatie en uitzichtloze asiel in het buitenland (grotendeels in België) zijn Jood zijn herontdekt en opvoert als essentieel sluitstuk van zijn identiteit.

1.2.1.2. *Diplomatische teksten*

Diplomatische teksten (het begrip verwijst naar de notie *diploma*, oorkonde) zijn teksten die een rechtssituatie vaststellen of een nieuwe rechtssituatie scheppen. Het klassieke voorbeeld is de oorkonde, dit is een tekst, voorzien van een waarmerk zoals zegel of handteken, die tot doel heeft getuigenis af te leggen over een doorgaans vooraf voltrokken rechtshandeling, of over het bestaan van een rechtsfeit. De oorkonde heeft als doelstelling om een bewijsstuk in rechte te vormen (eventueel voor een rechtbank) bij eventuele betwisting tussen de betrokken partijen.

Bij oorkonden is de vorm niet vrij. Ze vertonen strikte en formele vormeigenschappen (externe, zoals het schrift, de beschrijfstof, het zegel; interne, zoals specifieke formules en stijlfiguren) die bepaald worden door de normen van het recht en de traditie, dus wisselend zijn in tijd (elke generatie heeft andere normen) en ruimte (elk redactiecentrum heeft zijn eigen normen). Formeel is een oorkonde opgebouwd uit drie delen: het *protocol* (naam van de auteur, bestemming, formule van de begroeting, aanroeping van het opperwezen); de *context* (narratief gedeelte, het verhaal van motieven en het bekendmaken van de beslissing); het *eschatocol* (aankondiging van validatietekens, getuigen, datering).

DEEL 1 De bron

De oorkonden kunnen getuigenis afleggen van zowel wetgevende activiteiten (wetten, ordonnanties, reglementen), juridische activiteiten (vonnissen, arresten van rechtbanken), of van vrijwillige rechtspraak (vrij afgesloten contracten tussen particulieren voor notarissen en andere publieke instanties, zoals stadsschepenen). Oorkonden worden specifiek bestudeerd door de hulpwetenschap van de diplomatiek (cf. infra: deel II).

1.2.1.3. *Bronnen van de sociale boekhouding*

Deze bronnen zijn teksten die de schriftelijke neerslag vormen van de uitvoerende macht of van het beheer van openbare of private administraties, ondernemingen of verenigingen. Deze bronnen van de economische, sociale, politieke of gerechtelijke praktijk brengen verslag uit over een opdracht (ambassaderapporten, stadsrekeningen), over vergaderingen (notulen van parlement), over zakenbeleid (boekhouding); of ze geven een overzicht van de bezitsstructuur (grondboeken van een abdij), van de fiscale structuur (belastingkohieren), van de sociale structuur (registers van burgerlijke stand: geboorte, huwelijk, sterfte; poortersboeken; ambachtslijsten), van de politieke structuur (kiezerslijsten).

1.2.2. Ongeschreven bronnen

De ongeschreven bronnen worden onderverdeeld in materiële voorwerpen en orale tradities.

1.2.2.1. *Materiële voorwerpen*

Bij de materiële voorwerpen maken we een onderscheid tussen diverse soorten. Archeologische sporen: alle materiële voorwerpen die een spoor zijn van menselijke activiteit in het verleden, dagelijkse gebruiksvoorwerpen, kunstvoorwerpen (halssnoer, vaas), woningen, graven, wegen, kerken, versterkingen. Ten dele zijn deze sporen onder het huidige aardoppervlak verborgen en moeten ze dus worden opgegraven. Deze voorwerpen leren ons de aanwezigheid van een welbepaalde cultuurgroep op die bepaalde plaats, haar leefpatroon, haar artistieke ambities. Dit brengt ons op het spoor van commerciële en culturele verbindingswegen, via voorwerpen die elders werden vervaardigd dan waar ze worden opgegraven. De archeologische voorwerpen kunnen soms gereduceerd zijn tot een grondverkleuring, een spoor van verteerde voorwerpen: de verkoolde balken van een vroege-

re woning laten een zwart aardespoor na, althans op een niet door landbouw verstoord niveau. Bij blootstelling aan het licht tijdens de opgraving wordt dit spoor vaak letterlijk 'uitgewist', de bron is dan gelezen, maar voor verdere 'lectuur' verloren (cf. infra deel II).

Materiële voorwerpen, zoals gebouwen waarvoor in vele gevallen ook plannen bestaan, kunnen ook een bron worden voor niet materiële aspecten, zoals ideologische overwegingen. In 2002 besliste het Duitse parlement om op de plaats waar tot voor kort in het volle centrum van het herenigde Berlijn het '*Palast der Republik*' stond, een replica op te trekken van het oude slot van de dynastie der Hohenzollern. Het vervangen van het volkspaleis in de traditie van de socialistische 'volkshuizen', dat symbool stond voor het oude DDR-regime en gebouwd was in de jaren 1973-1976, door een remake van het '*Stadtschloss*' dat gegroeid was in de 18de en 19de eeuw en symbool stond voor de machtsaanspraken van de koningen van Pruisen, later van de Duitse keizers werd verantwoord door de wens om aan te sluiten bij de geschiedenis, om de geschiedenis niet verloren te laten gaan. Maar bij welk deel van de Duitse geschiedenis knoopt men dan aan? En is de periode van ca. 1950, wanneer de resten van het door de bombardementen van Wereldoorlog II sterk beschadigde slot werden opgeruimd, tot aan de *Wende* van 1989 ook geen essentieel onderdeel van de Duitse geschiedenis en identiteit?

Tot de materiële getuigenissen behoren verder ook nog munten die informeren over personen, instellingen, economische toestanden, de richting van handelsrelaties, het voeren van financiële politiek; maar ook met de hand vervaardigde afbeeldingen (schilderijen, tekeningen) en mechanisch vervaardigde afbeeldingen (foto's en films).

1.2.2.2. *Orale tradities*

Mondelinge overleveringen kunnen zowel uit een ver verleden (volksverhalen en sagen van primitieve volkeren), uit de middeleeuwen of het Ancien Régime (volksliederen gezongen op kermissen) als uit de eigen tijd (protestliederen, folk) stammen. Een hedendaagse vorm is het interview. Oorspronkelijk zijn deze bronnen zuiver en exclusief oraal, en ze kunnen dat gedurende eeuwen blijven. In recentere tijden worden ze vaak vastgelegd in geschreven vorm of op geluidsband, film of digitale drager opgenomen, zodat ze in feite niet meer zuiver oraal zijn.

2. ONDERSCHIED TUSSEN BRON EN HISTORISCH WERK

Een bron is een voorwerp of getuigenis uit of over het verleden waarop de historicus steunt om een beeld te scheppen. Een (historisch) werk is het resultaat van die scheppingsdaad. Het dagboek dat Galbert van Brugge, klerk van de graaf van Vlaanderen, schreef, verhaalt over de impact van de spectaculaire gebeurtenissen die zich letterlijk onder zijn ogen – de clericus Galbert was actief in de grafelijke administratie in het kapittel van Sint-Donatiaan in Brugge – hebben afgespeeld: de moord op de graaf van Vlaanderen, Karel de Goede, in 1127 en de daaropvolgende opvolgingscrisis in het graafschap. Het is een 12de-eeuwse bron, die onder meer door 20ste-eeuwse historici zoals Raoul Van Caenegem gebruikt werd om in publicaties het 12de-eeuwse rechtssysteem te analyseren en door diens collega Jan Dhondt om uitspraken te doen over de mentaliteit en wereldbeeld van Galbert. Een bron levert ons na kritische analyse een bewijs voor het voorkomen van een gebeurtenis, een historisch werk is een bewijsvoering over een gebeurtenis, een ‘lezing’ door een historicus die niet noodzakelijk de enige of laatste lezing hoeft te zijn.

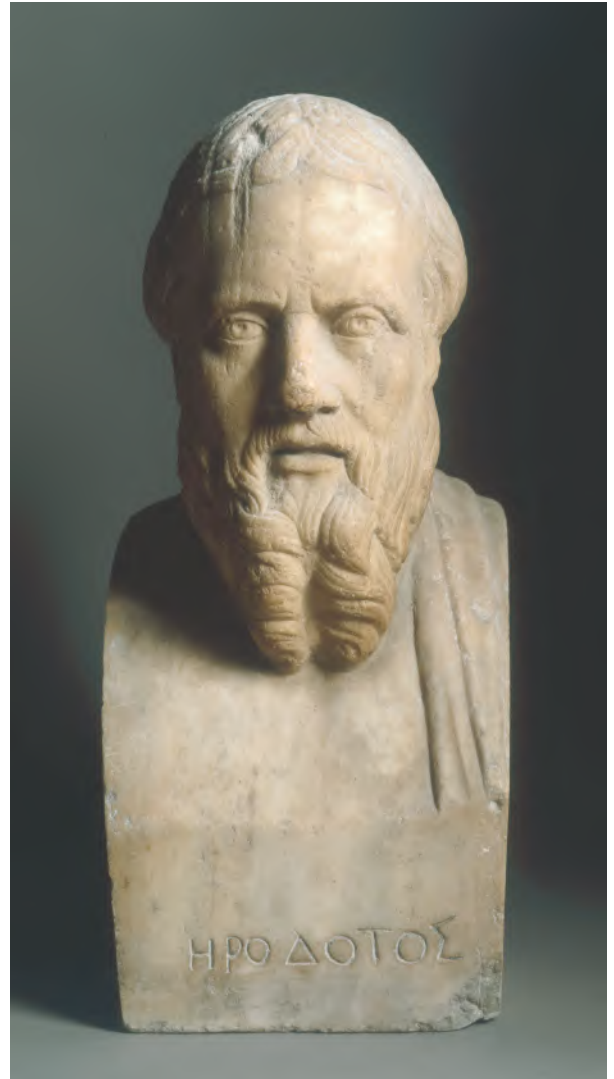
Men maakt onderscheid tussen *primaire* of *secundaire* informatie, naargelang de bronnen direct of indirect informeren. Om de intellectuele en literaire belangstelling van ambtenaren uit de 15de of van de burgerij uit de 17de eeuw te meten kunnen we een beroep doen op brieven en kronieken waarin tijdgenoten meedelen wat ze lezen en hoe ze zich cultureel ontspannen (primaire informatie). Dit soort van directe informatie is evenwel zeer schaars. Vaak baseert de historicus zich dan maar op inventarissen van bibliotheken en testamenten (secundaire informatie). Deze laatste informaties bieden in zeker opzicht minder zekerheid omdat in dit geval de historicus noodgedwongen werkt met deductie. In het hier gegeven voorbeeld door de belangstelling voor bepaalde boeken, en dus de intellectuele opleiding en artistieke interesse, af te leiden uit het loutere bezit van die boeken, een redenering die niet per definitie waterdicht is. Niet iedereen leest alle boeken die hij/zij bezit.

Overigens zijn de grenzen tussen bron en werk niet steeds duidelijk te trekken. Indien een vuurwapen of een middeleeuwse schenkingsoorkonde duidelijk bronnen zijn, dan zijn memoires van staatslieden duidelijk randgevallen. In een reeks beschouwingen over waarom en hoe politici hun persoonlijk leven gebruiken en

voorstellen, stellen R. Aerts en H. Te Velde dat in de loop van de jaren 60 van de 20ste eeuw onder invloed van de tv-journalistiek de privépersoon van de politicus naar voren kwam. Naarmate ook de scheidslijn tussen publieke en privé sfeer vervaagde, kwam de persoon van de politicus meer in de belangstelling te staan. Deze door journalisten ingezette trend is door politici overgenomen, getuige de stroom memoires en autobiografieën die vandaag op de markt wordt gegoid.

Herodotos (ca. 480 – ca. 420 vóór Christus) en Thucydides (ca. 460–395 vóór Christus) schrijven in de oudheid grotendeels over zelf beleefde gebeurtenissen; toch kennen ze zichzelf duidelijk de titel van historiografen toe, hoewel een groot deel van het werk het karakter van een getuigenis, dus van een bron, vertoont. Beiden willen echter verdergaan dan het louter weergeven van feiten: Herodotos vergelijkt als een etnoloog gelijkenissen en verschillen tussen Grieken en niet Grieken. Thucydides stelt feiten vast, en zoekt vervolgens naar logische en causale verbanden. Hij beperkt zich niet langer tot beschrijven, maar wil ook verklaren. Als dusdanig is hij een grondlegger van een wetenschappelijke geschiedbeoefening en niet louter meer enkel een verslaggever van zijn eigen tijd.

Voor grote gedeelten van historische werken, zoals dat van Eusebius van Caesarea (ca. 265 – ca. 340), is het basismateriaal waarop ze steunen door rampen en moedwillige verwoestingen verloren gegaan, zodat tenminste voor die gedeelten hun werk het karakter van een bron (en zelfs van een unieke

Herodotos, ook wel eens de *'vader van de geschiedschrijving'* genoemd.

DEEL 1 De bron

bron) vertoont. Eusebius citeert in zijn Kerkgeschiedenis tal van teksten die ondertussen verloren gingen. Eusebius is dus een indirecte bron voor de geschiedenis van de eerste eeuwen van het christendom, zoals zijn werk tegelijk ook een historische studie over het vroege christendom is. Naarmate we verder in de tijd teruggaan en het bewaren van bronnen dus problematischer is, verhoogt de kans dat de grenslijn tussen bron en historisch werk vervaagt.

Het behoort tot de fundamentele deontologie van een wetenschapper en een journalist dat zij in hun studies steeds duidelijk het onderscheid aangeven tussen wat letterlijk uit de bronnen stamt (in voetnoot, en via aanhalingstekens) en wat daarentegen een persoonlijke verwerking en interpretatie is van die bronnen. Het geheel van citaten en bronverwijzingen noemt het 'kritisch apparaat', omdat het de lezer-gebruiker moet toelaten kritisch de uitspraken van de historicus of journalist af te wegen. Onder meer door eventueel zelf de bron te consulteren. Voor de inhoud van een citaat draagt de historicus geen verantwoordelijkheid, voor de interpretatie ervan wel.